

реднього віку й чоловічої статі по району попри відсутність щодо них будь-яких компрометуючих матеріалів⁸⁰...

⁸⁰ «Лабораторія»: *Нові документи і свідчення...* – С. 213, 215.

Трухманова С.Л.

Інтелігенція міст Поділля — об'єкт репресивної політики більшовицької адміністрації в Україні, 1920-ті – початок 1930-х років

Прикордонний регіон УСРР був об'єктом пильної уваги більшовицької спецслужби. Тому й репресивна діяльність чекістів була буденною ознакою повсякденного життя прикордонних міст підрадянського Східного Поділля 1920–1930-х років.

Власне, у репресивної складової політики більшовицького режиму щодо подільської інтелігенції, насамперед української, було виразне ідеологічне підґрунтя — спадщина часів Української Центральної Ради, Директорії Української Народної Республіки, державним і політичним центром якої у червні — листопаді 1919 р. був Кам'янець-Подільський (Кам'янецька доба Директорії УНР) — й необхідність поборювання цієї спадщини та носіїв пам'яті про нещодавнє державницьке минуле України, якими, зрозуміло, виступали насамперед представники розумової праці — ледь не стовідсотково нелояльні до нової адміністрації¹.

Виразно це умотивовувалося, наприклад, у меморандумі секретаря Кам'янецького окрпарткому КП(б)У К. Ковалю, адресованому Секретаріатові ЦК КП(б)У у вересні 1927 р.: «Наличие в нашем округе 3-х высших учебных заведений и научно-иссле-

¹ Див., напр.: *Басара-Тиліщак Г.Б.* Провінційні міста України як середовище соціальної та політичної мобілізації городян у період Центральної Ради // *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр.* / Ін-т історії України НАН України; Редкол.: В. Ф. Верстюк (відп. ред.) та ін.. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – Вип. 2. – С. 43–56.

довательской кафедры, близость Западной Украины, а также и политическое прошлое города Каменца (политический центр Петлюровщины) — приводят к тому, что здесь сгруппировалось большое количество научных работников (14 профессоров, 55 педагогов ВУЗ'ов)»².

Особливе занепокоєння компартійного функціонера викликали нерадянські настрої місцевої інтелігенції й брак належного впливу на неї владних структур. Відтак пропонувалися специфічні рецепти опанування цими настроями й оперативної «радянізації» представників розумової праці цього ключового міста регіону: «До сего времени нам не удалось взять под свое влияние эту часть интеллигенции, отчасти потому, что среди профессуры имеются люди с определенными политическими взглядами и большим стажем работы на политическом поприще (правые ес-еры, кадеты, монархисты), а отчасти и потому, что до последнего времени мы мало занимались ими и членов нашей партии, близких к ученому миру, работников ВУЗ'ов у нас в округе не было.

Сейчас наше влияние закреплено в научно-исследовательской кафедре, где председателем и его заместителем работают два члена партии (пред. — т. Киндрацкий — декан ИНО, зам. пред. — тов. Донской — ректор Сельхоз. института). Через этих двух товарищей мы осуществляем наше влияние, которое выразилось в том, что при реорганизации кафедры нам удалось провести более или менее лойяльных профессоров руководителями секций. При наборе аспирантов каждая кандидатура проходила через фильтр студенческих профессиональных организаций, с предварительным обсуждением на фракциях данных организаций. Кроме этого, кафедра проводит работу по оттягиванию из филии ВУАНа лучших сил и обескровливанию таковой»³.

«Для большего разложения враждебных нам элементов и полного отсеивания к нам лойяльного элемента» компартійний лідер Кам'яниччини вважав вкрай необхідною посилену

² *Центральний державний архів громадських об'єднань України* (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1, оп. 7, спр. 86. — Арк. 57.

³ Там само.

увагу до Кам'янецької округи загалом та її наукових об'єднань зокрема з боку Наркомату освіти та Головнауки НКО УСРР⁴.

Але не лише політико-пропагандистські й кадрово-організаційні заходи забезпечували компартії опанування настроями інтелігенції Поділля. Без потужного апарату примусу, яким виступала більшовицька карально-репресивна система на чолі з сумної пам'яті ЧК–ГПУ–НКВД, жодні ідеологічні заходи щодо «виховання» або «перевиховання» місцевої інтелектуальної еліти не дали б бажаного владі результату.

Таким чином, вітчизняна інтелігенція міст Подільського прикордоння була упродовж 1920–1930-х років об'єктом пильної уваги й репресивних дій чекістсько-енкаведистських структур УСРР. В епіцентрі цієї перманентної нав'язливої «уваги» республіканських і місцевих чекістів перебували регіональні лідери культурно-освітньої, наукової, історико-краєзнавчої й музейницької діяльності — виразні та яскраві носії національної ідентичності, заохочувані принаймні упродовж 1920-х років до активної діяльності офіційно-урядовою політикою «українізації». Вивчення цієї теми у новітній вітчизняній історіографії було започатковано публікацією 1991 р. синтетичної праці за редакцією акад. П. Т. Тронька «Репресоване краєзнавство: 20–30-і роки»⁵. У сучасних умовах проблеми історії музейництва в Україні за доби тоталітарного режиму 1920–1930-х рр., зокрема долі відомих представників музейної справи у загальноукраїнському форматі, більшовицькі «ліквідаційні класифікації» тощо плідно вивчає д-р іст. наук С. І. Білокінь та низка інших дослідників⁶.

⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 7, спр. 86. – Арк. 57.

⁵ *Репресоване краєзнавство: 20–30-ті роки* / Ін-т історії України АН України; Всеукр. спілка краєзнавців; Мін-во культури України; Редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. – К.: Рідний край, 1991. – 492 с.

⁶ Див., напр.: *Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження*. – К.: Б. в., 1999. – 448 с.; *Його ж. «Білі круки» подільського друкарства: [Про видання Кам'янець-Подільської художньо-промислової профшколи, 1921–1931] // Пам'ятки України*. – 2000. – Ч. 3/4 (128/129). – С. 33–45; *Його ж. «Музей України. Збірка Павла Потоцького»: Доба, середовище, заги-*

У нашій розвідці увага концентрується на аналізі репресивних дій більшовицької адміністрації в Україні щодо чільних представників міської інтелектуальної, культурно-освітньої, наукової й мистецької еліти Поділля упродовж 1920-х – початку 1930-х рр.

Одним з відомих представників регіональної інтелектуальної еліти, який зазнав жорстоких випробувань у роки репресій тоталітарного більшовицького режиму, був *Густав Вольдемарович Брілінг* (1867–1941) — засновник Вінницького краєзнавчого музею, етнограф, збирач й охоронець пам'яток історії та культури. Лише останніми роками зусиллями науковців його ім'я відвойоване у мороку свідомо-примусового забуття⁷.

Г. В. Брілінг народився у Мінській губ. у родині обрусілих німців. Закінчив правничий факультет Університету св. Володимира у Києві (1893), одночасно, як вільний слухач, відвідував Київську малювальну школу М. І. Мурашка, виявивши неабиякі здібності. За деякими відомостями, був причетний до робіт з розпису Володимирського собору під керівництвом уславлених майстрів пензля В. М. Васнецова й М. В. Нестерова⁸. На Поділлі оселився з 1907 р., замешкавши у Вінниці. Тут з 1909 р. він працював слідчим суддею та почесним мировим суддею, одночасно викладаючи основи права у реальному училищі.

У Вінниці дістало подальшого розвитку захоплення Г. В. Брілінга вивченням й колекціонуванням мистецьких витворів, чому сприяла наявність у місті товариства збирачів старожит-

---

бель. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2002. – 251 с.; *Його ж.* В обороні української спадщини: Історик мистецтва Федір Ернст. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – 355 с.; *Його ж.* Нові студії з історії більшевизму. I–VIII. – 2-е вид., розшир. й доп. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – С. 202–241, 332–339; та ін.

⁷ *Кот С. І.* Дослідник подільської старовини: Г. В. Брілінг // Репресоване краєзнавство: 20–30-і роки. – К., 1991. – С. 191–198; *Кароєва Л.* Написання мемуарів – злочин: Г. В. Брілінг // Реабілітовані історією: У 27 т. Вінницька обл. / Упоряд.: В. П. Лаціба (кер.), В. Ю. Васильєв, К. В. Завальнюк, П. М. Кравченко, Р. Ю. Подкур, О. К. Струкевич та ін. – Вінниця: ДП «ДКФ», 2006. – Кн. 1. – С. 729–734.

⁸ *Кот С. І.* Дослідник подільської старовини: Г. В. Брілінг // Репресоване краєзнавство: 20–30-і роки. – С. 192.

ностей та антикваріату, з якими новоприбулий правник швидко налагодив контакти. Переведення у 1914 р. на роботу до Лубенського окружного суду на Полтавщині, де Брілінг працював до 1919 р., істотно не вплинуло на головну справу його життя — тут він продовжував активно збирати зразки народної творчості, укомплектувавши поважну збірку килимів, плахт, рушників, що їх згодом перевіз знову ж таки до Вінниці.

Революційні події лютого — березня 1917 р. започаткували добу Визвольних змагань України, а з нею прийшло й могутнє піднесення культурно-просвітницької роботи. У її загальному річищі постала й ініціатива вінницької громадськості щодо створення у місті власного музею з первісною назвою — Вінницький народний музей (згодом Вінницький історико-побутовий музей), головними реалізаторами якої у квітні — червні 1919 р. виступили Г. В. Брілінг та В. О. Коренєв.

Отримуючи мізерну платню, Г. В. Брілінг фактично за власні кошти об'їздив усе Поділля, збираючи експонати для музею. У 1926–1927 рр. у Вінницькому історико-побутовому музеї нараховувалося 2000 археологічних пам'яток, 3426 етнографічних експонатів, 652 твори образотворчого мистецтва, понад 100 одиниць зразків старовинних меблів, близько тисячі старовинних книг та рукописів⁹.

У 1928 р. директор музею розробив п'ятирічний план роботи щодо охорони пам'яток. Ним передбачалася організація серії експедицій по збиранню етнографічних матеріалів Подільського краю, проведення спільних наукових розкопок з Всеукраїнським археологічним комітетом при ВУАН, обстеження церковного майна, облік історичних пам'яток округи (споруд, фортець, городищ, валів, надгробків), фотофіксація «характерних старих будівель по містечках Вінничини», вивчення творчості місцевого художника Яна (Івана) Засідателя (р. н. невід. — 1893), видання ілюстрованих альбомів подільських писанок, виши-

⁹ Див.: *Кот С. И.* Документы Государственного архива Винницкой области по истории охраны памятников за годы Советской власти // Памятники истории и культуры Винницкой области: Материалы к Своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР. — К., 1990. — Вып. 8. — С. 17.

вок й килимів, інші заходи щодо вивчення, збереження й популяризації історико-культурних надбань регіону¹⁰.

Однако широко закроеним планам наукової роботи не судилося бути реалізованими. Вже наступного року в Україні почав розкручуватися маховик сталінських репресій. Процес «Спілки визволення України» за сфабрикованими обвинуваченнями у «контрреволюційній змові» завдав тисячних втрат національній інтелектуально-мистецькій еліті — науковцям, письменникам, поетам, освітній інтелігенції. Синхронно розгорнулася шалена кампанія щодо форсованого впровадження в усі сфери суспільного життя так званої «марксистської методології», реальною метою якої було накинення суспільству сталінської примітивно-соціологічної концепції/схеми суспільного розвитку. У музеях процес цей відбувався особливо активно, супроводжуючись боротьбою проти «речового фетишизму» й «захисників старого мотлоху», «гробокopatелів», як тоді агітпропівська пропаганда зневажливо охрестила дослідників й хранителів старовини.

У цей час прізвище Брілінга почало фігурувати у поєднанні з епітетами «ідейно неправильний», «класово чужий», «ворожий». Невдовзі його перевели на посаду наукового співробітника, усунувши від завідування музеєм. Цькування далі тривало. У 1933 р. Густава Вольдемаровича обвинуватили у «шкідництві» через несвоєчасне виконання планового завдання по розробці чергової кон'юнктурної «паперової» експозиції, чого він принципово не визнавав¹¹. Це була лише прелюдія до відвертої розправи.

4 грудня 1933 р. Вінницька обласна прокуратура, розглянувши відповідне сфабриковане подання місцевого ГПУ щодо приналежності Г. В. Брілінга до міфічної «Української військової організації» (УВО), санкціонувала його арешт та утримання під вартою. 9 грудня ученого-краєзнавця затримали. Під час обшуку з помешкання 66-річного музейника вилучили пару старих військових тесаків, приватну кореспонденцію та фото-

¹⁰ Державний архів Вінницької обл. (далі – ДАВО). – Ф. Р-256, оп. 1. – Спр. 142. – Арк. 1; Кот С. І. Дослідник подільської старовини: Г. В. Брілінг. – С. 196.

¹¹ ДАВО. – Ф. Р-2700, оп. 9. – Спр. 397. – Арк. 3.

картки. Протокол трусу зафіксував як речовий доказ й знайдений на горіщі портфель з листуванням О. Андреева — давнього приятеля і колеги господаря по музейній роботі, якого ще раніше засудили й вислали з Вінниці. З аналогічною метою долучили до «справи» й старовинні крем'яні мушкети з музейних фондів, які, на думку слідчих, мали засвідчувати чи то про підготовку збройного повстання, чи то терористичного акту проти керівників партії та уряду — центрального, республіканського або обласного рівня¹² ...

Затриманий, після ознайомлення з матеріалами «слідства», категорично відкинув інкриміновані йому «злочини» — включно з підготовкою збройного повстання та проведенням «шпигунсько-диверсійної розвідувальної роботи». Лише через місяць після перебування у Вінницькому бупрі енкаведистам вдалося вирвати його перше та єдине «об'яснення». Можливо, ця поступка пояснювалася важким фізичним і моральним станом літнього ув'язненого, хоча вірогіднішою виглядає інша версія — «слідство» звично погрожувало «застосувати санкції» щодо його рідних і близьких у разі подальшої непоступливості бранця.

У своєму «Поаясненні» досвідчений правник наголошував, що у його випадку наявна «суддівська помилка або наговор з боку людей, які втратили сором і совість». У боротьбі з брехнею, зауважував Г. В. Брілінг, і найпорядніша людина «може виявитися безсилою». Припущений частково визнати свою «провину» й існування «контрреволюційного гуртка», в'язень так побудував власні покази, що не заплямував жодного знайомого вінничанина й не дав можливості енкаведистам знайти у свідченнях якихось зачіпок, щоб вели до інших осіб — за відомим «принципом доміно». Насамкінець краєзнавець з гіркою зазначив: «Я залишався на роботі в музеї до дня мого арешту. Музей Вінницький створив своїми руками, помічників у мене не було. Результатом своєї роботи пишаюся: Вінницькому музею зможуть заздрити багато центральних музеїв. Про цю мою роботу все місто знає. Сотні тисяч слухачів пропустив я через цю школу культури. Про це досить! Осиротіло моє дітище!»¹³

¹² *Кот С. І.* Дослідник подільської старовини: Г. В. Брілінг. – С. 196.

¹³ Там само. – С. 197.

За браком достатніх доказів та наявності лише хисткого й невиразного «зінання» ув'язненого, Вінницьке ГПУ не спромоглося притягти його до групової «справи» так званої «УВО» в УСРР. Зазнала фіаско й спроба підключити Г. В. Брілінга у лютому 1934 р. до нової «справи» — «жупанів-археологів». Відтак лише 5 квітня 1934 р. поважного ученого звільнили з-під варті внаслідок припинення «справи» щодо нього «за браком даних».

Про повернення до музейної роботи вже не йшлося. Родина зазнавала перманентної матеріальної скрути. А 1940 р. Густава Вольдемаровича заарештували вдруге. Сексоти НКВД доповіли про його мемуари, де йшлося не лише про заснування й діяльність Вінницького музею, а й брутальну колективізацію, викривлення юридичних норм, вульгарний підхід до проблем народної освіти та інші «болячки» підрадянської дійсності 1920–1930-х років. П'ять років таборів суворого режиму вочевидь були надмірним вироком для 73-річного ученого. За деякими повідомленнями, він помер під час евакуації «зі Старобільського табору кудись на північ». Г. В. Брілінга посмертно реабілітовано 28 серпня 1988 р. ухвалою Верховного Суду УРСР¹⁴.

Яскравим представником науково-інтелектуальної еліти Поділля 1920-х років був *Володимир Олександрович Геринович* (1883–1949) — уродженець Східної Галичини (теперішньої Львівщини), випускник географічного факультету Львівського університету¹⁵. Ветеран Першої світової війни у лавах австро-угорського війська, він згодом у складі Української Галиць-

¹⁴ *Кароєва Л.* Написання мемуарів – злочин: Г. В. Брілінг // Реабілітовані історією: У 27 т. Вінницька обл. – Вінниця, 2006. – Кн. 1. – С. 733–734.

¹⁵ Про нього докладніше див.: *Завальнюк О. М., Петров М. Б.* «Винним себе визнаю...»: В. О. Геринович // Репресоване краєзнавство: 20–30-і роки. – С. 178–183; *Баженів Л. В.* Alma mater подільського краєзнавства: Місто Кам'янець-Подільський – центр історичної регіоналістики ХІХ – початку ХХІ ст. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. – С. 91–93; *Завальнюк О. М.* Володимир Олександрович Геринович // Зневажена Кліо: Зб. ст. / Ін-т історії України НАН України; Редкол.: Ю. З. Данилюк (голов. ред.) та ін. – К., 2005. – С. 116–141; *Островий В. М.* Поставь В. О. Гериновича у працях подільських дослідників (1991–2007 рр.) // Освіта, наука і культура на Поділлі: Зб. наук. праць / Кам'янець-Подільський держ. ун-т; Редкол.: О. М. Завальнюк (відп. ред.) та ін. –

кої армії захищав державність Західноукраїнської Народної Республіки у збройній боротьбі з поляками, був референтом з питань народної освіти Президента ЗУНР Є. Петрушевича¹⁶. 17 липня 1919 р. В. О. Геринович разом з військом, урядовцями й цивільними біженцями з теренів ЗУНР прибув до м. Кам'янець-Подільського — тодішнього осідку Директорії Української Народної Республіки¹⁷. У цей час ректор Кам'янець-Подільського державного українського університету проф. І. І. Огієнко (водночас міністр народної освіти УНР) запросив на роботу до університету низку відомих вітчизняних професорів. Через військові дії чимало з них так і не дісталися до свого нового місця праці й багато кафедр новопосталого університету так і залишалися незаміщеними.

Відтак, за умов гострого професорсько-викладацького кадрового дефіциту, наприкінці липня 1919 р. В. О. Гериновича затвердили приват-доцентом кафедри географії Кам'янець-Подільського держуніверситету, яка забезпечувала навчальний процес на природничому відділі фізико-математичного факультету. Довелося звикати до нового місця праці, пристосовуватися до його специфічних порядків: робота у новопосталому навчальному закладі попервах провадилася без загального плану, кожен професор і приват-доцент діяв на власний розсуд, ректор же здебільшого займався позауніверситетськими справами. Незвичними для новоприбулих викладачів були обшуки, арешти, реквізиції, втручання у внутрішнє життя університету військової влади Директорії УНР. Упродовж нетривалого часу Володимир Олександрович розробив й розмножив в університетській друкарні лекції з курсу фізичної географії, видав двотомну працю з географії Східної Європи, розвідки з основ географії, фізичної географії тощо¹⁸.

Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. – Т. 10: Матеріали круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі». – С. 72–77.

¹⁶ Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. – Львів, 1998. – С. 120, 157.

¹⁷ Там само. – С. 385.

¹⁸ Див., напр.: Геринович В. Нарис економічної географії України: Частина географічна. – Кам'янець-на-Поділля, 1921. – Т. I–II; Його ж. Географія України. – Вінниця: ДВУ, 1922; та ін.

Після дворазових нетривалих спроб опанувати містом (15 квітня – 15 червня 1919 р. й 11 липня – 28 вересня 1920 р.) внаслідок поразки Українських визвольних змагань у м. Кам'янці-Подільському на початку 1920-х років, здавалось би, вже назавжди запанували російські більшовики.

В. О. Геринович до 1931 р. був майже нерозлучний з Інститутом народної освіти у м. Кам'янці-Подільському, переживав з ним й відрадні, й драматичні моменти. Був, зокрема, свідком проведення «чистки» професорсько-викладацького складу від «класово ворожих, націоналістичних елементів». Ще напередодні цього заходу, у 1921–1922 рр. навчальний заклад добровільно залишила група висококваліфікованих викладачів (С. Ф. Русова, Косинський, Орлов, один з братів Герасименків, Кравцов, Безбородько), що нелегально перетнули радянськорумунський кордон. Вирішальним чином на це рішення вплинуло драматичне матеріальне становище професорсько-викладацького складу Кам'янець-Подільського ІНО, примусова фізична праця на університетському полі (навесні 1921 р. ревком виділив інституту у тимчасове користування 30 десятин землі, реманент, посівний матеріал задля забезпечення викладачів їхніми власними силами хлібом) й організація у зв'язку з цим занять у вечірні години. Результатом «чистки» стало звільнення з інституту професорів й доцентів: Сташевського, Драй-Хмари, Клименка, Грінченка, Федорова. Біографія ж Володимира Олександровича, його викладацька й громадська діяльність, принаймні у той час, нарікань не викликали — навпаки, він отримав від влади своєрідний мандат довіри — став професором, обіймав посади декана на факультетах професійної освіти, соціального виховання, врешті у 1923–1928 рр. був ректором ІНО¹⁹.

Велике адміністративно-організаційне навантаження, викладацькі обов'язки не перешкоджали В. О. Гериновичу займатися улюбленою справою — краєзнавством, до якої він прилучився у попередні роки. Так, у 1919 р. у місті діяло товариство

---

¹⁹ *Баженов Л. В.* Alma mater подільського краєзнавства: Місто Кам'янець-Подільський – центр історичної регіоналістики XIX – початку XXI ст. – С. 91.

й комісія по охороні пам'яток старовини, 1920 р. постав комітет охорони пам'яток старовини, мистецтва і природи (Комподкост). Крім організаційно-практичної роботи у галузі краєзнавства, він систематично провадив краєзнавчі дослідження. Як член Наукового товариства при університеті (згодом ІНО), Володимир Олександрович упродовж 1920–1922 рр. значну увагу приділяв питанням географії та етнографії Кам'янецьчини. Наприкінці 1922 р. він увійшов до складу новоутвореної науково-дослідної кафедри, яка замінила товариство. Кафедра згуртувала кращі наукові сили задля вивчення природи, господарства, історії та культури Поділля. При ній функціонував семінар з загальної методології й краєзнавства, покликаний допомогти становленню молодих педагогічних кадрів. В. О. Геринович часто виступав перед колегами з науковими доповідями, наприклад: «Принципи районування. Завдання і методи краєзнавчої роботи»; «Причини морфології Поділля. Підсумки дослідження подільських сіл», що ними заявив про себе як здібний і самовідданий дослідник рідного краю. У 1921–1923 рр. вийшли друком праці ученого, присвячені економічній географії України, питанням географії Подільського регіону та ін.²⁰

Кафедра, через об'єктивні обставини, не могла стати центром згуртування краєзнавців округи. Відтак у червні 1925 р. було створено Кам'янець-Подільське Наукове краєзнавче товариство при ВУАН. Його головою став В. О. Геринович. Товариство налагодило контакти з академічними установами, зокрема Інститутом матеріальної культури, організувало за участю київських археологів та етнографів експедиції до сільської місцевості для збирання історико-краєзнавчого матеріалу. Володимир Олександрович докладав зусиль для популяризації історії давнього Кам'янця. Очолюваний ним Краєзнавчий комітет надрукував 1928 р. дві його праці для туристів, що в них містилися перелік й короткий опис історико-архітектурних пам'яток міста, його історії, а також відомості щодо інших населених пунктів

---

²⁰ Завальнюк О. М., Петров М. Б. «Винним себе визнає...»: В. О. Геринович // Репресоване краєзнавство: 20–30-і роки. – С. 179.

регіону. Велика увага у цих виданнях приділялася Кам'янець-Подільській фортеці²¹.

До 10-річчя більшовицького перевороту у Петрограді В. О. Геринович опублікував нариси з історії Кам'янець-Подільського ІНО, де чимало уваги присвятив основним періодам становлення й розвитку цього подільського вузу, умовам праці професорсько-викладацького складу тощо. Ця розвідка й до цього часу єдина, що систематизувала значний матеріал про вищий педагогічний навчальний заклад у 1918–1927 рр.²² Ім'я В. О. Гериновича було широко відомим далеко за межами Подільського регіону. Зокрема, упродовж 1–12 червня 1926 р. професор у складі радянської делегації був учасником Всеслов'янського конгресу географів і етнографів, який проходив у Польщі. З жовтня 1926 р. кам'янецький ректор брав участь у ювілейних урочистостях у Києві з нагоди 60-річчя лідера вітчизняної історіографії акад. М. С. Грушевського, виступав на них з привітальною промовою²³.

Повернувшись з-за кордону, він продовжував науково-організаційну діяльність. Однак після двох відвідин столичного Харкова (лютий, травень–червень 1928 р.), коли директор Українського науково-дослідного інституту географії та картографії проф. С. Л. Рудницький запропонував кам'янецькому ректору посаду завідувача кафедри антропогеографії в очолюваному ним НДІ, у вересні 1928 р. В. О. Геринович передав ректорські повноваження проф. В. А. Кондрацькому й з 1 жовтня приступив до нових посадових обов'язків. Однак взаємини з земляком-директором майже одразу не склалися, а набули форми гострого міжособистого конфлікту²⁴. Як згадував згодом Володимир Олек-

²¹ *Баженов Л. В.* Alma mater подільського краєзнавства. – С. 91–92.

²² Див.: *Геринович В.* До історії Кам'янець-Подільського інституту народної освіти // *Записки Кам'янець-Подільського ІНО.* – Кам'янець-на-Поділлю, 1927. – Т. 2.

²³ Див.: *Ювілей академіка М. С. Грушевського 1866–1926.* І. Ювілейні засідання; П. Привітання. – К., 1927. – С. 20–23.

²⁴ Див.: *Рубльов О. С.* Фундатор української географічної науки: С. Л. Рудницький // *Репресоване краєзнавство: 20–30-і роки.* – С. 124.

сандрович, після повернення з відрядження до Ленінграду (січень–лютий 1929 р.) у нього «виникла сутичка з Рудницьким»²⁵.

Довелося повертатися до Кам'янця-Подільського вже на рядову професорську посаду. Тим не менше тривала активна науково-організаційна, історико-краєзнавча та природодослідницька діяльність ученого. 21 червня 1930 р. він доповідав на засідання Президії ВРНГ України в обговоренні питання про природні багатства Кам'янецьчини. Вдруге аналогічна доповідь була виголошена ним в економічному відділі ВРНГ у лютому 1931 р. Одначе становище В. О. Гериновича у Кам'янець-Подільському інституті соціального виховання (назва закладу з осені 1931 р.) ускладнилося — НКО не затвердив у ньому кафедри географії та геології, відтак колишній ректор став лише позаштатним професором й змушений був шукати собі іншого місця праці...²⁶

Системні репресії більшовицького режиму проти української інтелігенції, в тому числі й представників інтелектуальної еліти Поділля, традиційно пов'язуються зі «справою» так званої «Спілки визволення України» 1929–1930 рр., коли за ґрати потрапили сотні представників вітчизняної інтелігенції, що з них значна частина була засуджена до різних термінів ув'язнення, вислана з України або ж позбавлена праці за фахом, принаймні у себе на Батьківщині. Сучасні дослідники оцінюють кількість тих, хто був заарештований, знищений або засланий під час та невдовзі після «центрального» процесу «СВУ» цифрою від 700–800 — до 5-ти тис. й навіть понад 30 тис. осіб²⁷.

Серед 45 осіб, яким «пощастило» потрапити до «ядра» сфабрикованої «справи» «Спілки визволення України», був і відомий поділлєзнавець, дослідник регіональної історії рідного краю,

²⁵ *Завальнюк О. М.* Володимир Олександрович Геринович // Зневажена Клію: Зб. ст. / Ін-т історії України НАН України; Редкол.: Ю. З. Данилюк (голов. ред.) та ін. – К., 2005. – С. 132.

²⁶ Там само. – С. 133–134.

²⁷ *Касьянов Г. В., Даниленко В. М.* Сталінізм і українська інтелігенція (20–30-і роки). – К., 1991. – С. 54; *Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ – ХХ ст.*: Історичні нариси / Ін-т історії України НАН України; Відп. ред. В. А. Смолій. – К., 2002. – С. 405.

завідувач Вінницької філії Всенародної бібліотеки України при ВУАН *Валентин Дмитрович Отамановський* (1893–1965), засновник 1924 р. Кабінету виучування Поділля, який став головним центром краєзнавчих досліджень на Вінничині (до 1929 р. надруковано 30 видань з різних галузей краєзнавства). З Кабінетом виучування Поділля співробітничало понад 50 наукових інституцій Західної Європи, Америки, Близького Сходу й понад 180 установ УСРР та інших республік, українознавчі центри Галичини, Закарпаття, Кубані. В. Д. Отамановський брав активну участь у роботі Комісії по вивченню західньо-руського і українського права при ВУАН під керівництвом акад. М. П. Василенка та Науково-дослідної кафедри історії України, що її очолював акад. М. С. Грушевський²⁸.

В. Д. Отамановський був учасником Першої Всеукраїнської краєзнавчої конференції (м. Харків, 29 травня – 3 червня 1925 р.), яка започаткувала систематичну краєзнавчу роботу у республіці. Погляди ученого на розвиток краєзнавства найповніше відображені у його програмній розвідці «Краєзнавство на Поділлі, найближчі його завдання та потреби й роля краєзнавчої праці Кабінета виучування Поділля», надрукованій у Вінниці 1926 р. Накреслюючи першочергові заходи у вивченні історії та природи Поділля, учений наголошував велике значення краєзнавства у суспільному житті, розглядаючи його як необхідну умову будь-якої діяльності у регіоні²⁹.

Діяльність Кабінету виучування Поділля отримала високу оцінку наукової громадськості. Влітку 1929 р. Президія ВУАН ухвалила перетворити Кабінет на державну установу й просити виділити йому на 1929/30 р. асигнування на дослідну роботу у розмірі 10 тис. руб. Одночасно В. Д. Отамановському запропонували розробити план організації аналогічних кабінетів у Житомирі, Полтаві та Донбасі. Одначе реалізувати ці масштабні задуми Валентину Дмитровичу вже не вдалося — за сце-

²⁸ *Гальчак С. Д.* Краєзнавці Вінничини: Біографії. Бібліографія. – Вінниця, 2005. – С. 136.

²⁹ *Кот С. І.* Честі своєї не зрадив: В. Д. Отамановський // Репресоване краєзнавство: 20–30-і роки. – С. 136.

нарієм ГПУ йому відводилася роль організатора й керівника Вінницької філії міфічної «СВУ».

26 серпня 1929 р. вченого заарештували разом з братом Михайлом. На допиті 10 вересня він заявив у відповідь на абсурдні закиди «слідства»: «Ознайомившись з обвинуваченням [...], я вважаю за необхідне додати:

Активна боротьба по поваленню існуючого на Україні ладу та участь в контрреволюційних організаціях, — але є це те саме невиразне обвинувачення, що мені ставили 2 тижні тому й супроти якого неможлива ніяка оборона [...]. Тому категорично заявляю востаннє, що ніколи не збирався скидати український уряд нашої СРР, ніколи не належав до контрреволюційних організацій, та й сама така діяльність мені не властива. Я є культурник й дослідник від природи, а тому просто абсурдно ставити мені таке звинувачення»³⁰.

Однак після застосування до ув'язненого усього арсеналу енкаведистських методів «приборкання непокірних», 10 січня 1930 р. Валентин Дмитрович написав самообмовне «Моє каяття», що у ньому «визнав» власну причетність до «СВУ» й «провини» перед більшовицькою адміністрацією в Україні. Далі були участь у прилюдному процесі «Спілки визволення України», вирок — п'ять років позбавлення волі у таборах, заслання до Татарії до 1944 р.; кандидатська дисертація «Вінниця, як тип українського міста Південного Побужжя. XIV–XVI ст.» (Московський університет, 1946); докторська — «Міста Правобережної України під владою шляхетської Польщі від середини XVII до кінця XVIII ст.» (Саратовський університет, 1955). В Україну повернувся лише 1958 р.³¹ ...

³⁰ Кот С. І. Честі свої не зрадив: В. Д. Отамановський. — С. 138.

³¹ *Справа «Спілки визволення України»: невідомі документи і факти* / Публ. В. І. Пристайка та Ю. І. Шаповала. — К., 1995. — С. 15, 87, 174–175, 247, 344, 352, 372, 399, 402, 406, 419, 426; Кот С. І. Честі свої не зрадив: В. Д. Отамановський. — С. 138–140; Гальчак С. Д. Краєзнавці Вінниччини: Біографії. Бібліографія. — С. 136–137; Воловик В., Григорчук П. Склад злочину: дослідження історії Поділля: В. Д. Отамановський // Реабілітовані історією: У 27 т. Вінницька обл. / Упоряд.: В. П. Лациба (кер.) та ін. — Вінниця, 2006. — Кн. 1. — С. 718–723.

Аналогічних ударів долі зазнав й відомий археолог, історик, етнограф і музеєзнавець *Юхим Йосипович Сіцінський* (1859–1937), який проводив величезну дослідницьку роботу з історії Поділля. У його науковій спадщині нараховується понад 180 опублікованих праць. Це монографії, статті, нариси з історичного краєзнавства Поділля. Вчений-краєзнавець провадив й велику науково-організаційну та громадську роботу³². Після поразки Українських визвольних змагань й опанування регіону російськими більшовиками Ю. Й. Сіцінський, зрікшись духовного сану, зосередився винятково на науково-викладацькій діяльності. Його історико-краєзнавчі праці 1920–1930-х років, викладання у навчальних закладах Поділля, численні виступи перед культурно-освітньою інтелігенцією про історію краю зробили ім'я ученого добре відомим серед громадськості.

Але у 1929–1930 рр., позначених масовими арештами представників вітчизняної інтелектуальної еліти у зв'язку з фабрикуванням «справи» так званої «Спілки визволення України», хвиля терору захопила й Юхима Йосиповича. Він був ув'язнений разом з іншими викладачами Кам'янець-Подільського інституту народної освіти, але через деякий час звільнений. Причини арешту для сім'ї залишилися невідомими. Але після звільнення він змушений був залишити рідне місто й перебраться до Києва: де упродовж 1931–1933 рр. працював науковим співробітником Лаврського музею³³.

Працюючи у Києві, Ю. Й. Сіцінський захворів й прагнув повернутися додому. Одначе виявилось, що й повертатися авторитетному ученому фактично нікуди — за його відсутності рішенням Кам'янець-Подільської міськради від 20 вересня 1933 р. власний будинок Ю. Сіцінського «націоналізували», а по суті вкрали. Отже, приватний, збудований на кошти Юхима Йосиповича ще до Першої світової війни, будинок у нього відібрали, залишивши йому у флігелі лише одну невеличку кімнатку. Але й на цьому нуруга над ученим не закінчилася: у

³² *Винокур І. С., Корнілов В. В.* Визначний літописець Поділля: Ю. Й. Сіцінський // Репрсоване краєзнавство: 20–30-і роки. – С. 93–101.

³³ Там само. – С. 98.

1935 р. його виселили на Підзамче до Ю. А. Ундерко, де він знімав за плату кімнату. Оскільки Ю. Й. Сіцінський мав одну з найбільших приватних книгозбірень міста, то під час його примусового переселення вантажівка, що її перевозила, виявилася замалою й чимало рідкісних видань просто загинуло по дорозі³⁴. Вочевидь це прискорило смерть ученого, яка сталася 7 грудня 1937 р.

Інформаційне видання «Український тиждень», що друкувалося у Празі, присвятило пам'яті відомого ученого некролог, у якому зокрема зауважувалися прикрі обставини останніх років життя проф. Ю. Сіцінського: «В 1918 р. був обраний професором Українського Університету в Кам'янці по кафедрі археології та історії Поділля, де й викладав до 1922 р. (від 1920 р. проф. Ю. Сіцінського залишили як «наукового співробітника», але в 1929 [р.] зовсім усунули з музею, залишаючи його без всяких засобів існування). В рр. 1931–1933 був науковим співробітником музею Лаври у Києві, звідки його усунули в серпні 1933 р. «за скороченням штатів», не залишаючи заслуженому працівнику жадної пенсії чи допомоги. Відтоді жив у Кам'янці у великих матеріальних недостачах, тим більше, що в 1933 р. відняли від нього й власний дім. Останні півроку тяжко хорував. Вмер на 79 році життя і був похований в Кам'янці дня 13 грудня 1937 р.»

Особлива увага у публікації приділялася сумній долі непересічної книгозбірні небіжчика: «Проф. Ю. Сіцінський мав велику власну бібліотеку — одну на Поділлі, де були зібрані усі важніші джерела і взагалі всякі видання ріжними мовами, які стосуються історії Поділля. Багатий був також відділ українських видань (також і з Галицької України) [...]. За большевицьких часів частину бібліотеки знищили члени славетної «Чеки», уживаючи її на «підпалку». Більшу частину бібліотеки з відділом до історії Поділля закупив перед кількома роками музей в Проскуріві, деяка частина перейшла до Лаврського музею, а що сталося з рештою бібліотеки — невідомо»³⁵.

³⁴ *Винокур І. С., Корнілов В. В.* Визначний літописець Поділля... – С. 98.

³⁵ *Професор Юхим Сіцінський: Некролог // Український тиждень.* – 1938. – 1 січня. – Ч. 1 (247). – С. 3–4.

Арешти за приналежність до «Української військової організації» розпочалися наприкінці 1932 р. й тривали впродовж найближчих двох–трьох років. Як доповідав Й. Сталіну голова ГПУ УСРР В. А. Балицький, на квітень 1933 р. підлеглі йому чекісти «виявили» у республіці 255 «осередків УВО», кинувши за ґрати 592 особи. У меморандумі керівника ГПУ «Про зв'язок «УВО» з Польщею і Німеччиною» йшлося: «Ликвидируемая ГПУ УССР «Украинская военная организация» [...] подготовляла к весне 1933 г. широкое вооруженное восстание на Украине для свержения Соввласти и создания «Соборной Украинской Народной Республики».

Основным *костяком организации* являются галицийские контрреволюционные кадры [...]. Эти элементы *тесно смыкаются* с так наз. «приднепрянскими» (т. е. внутренними украинскими) контрреволюционными организациями и группами и ведут, совместно с ними, подпольную работу, подчиненную *общим целям и общему тактическому плану*.

Организация имела свои ячейки, как в ряде крупных центров, так и в значительном количестве районных пунктов, *особенно на Правобережьи Украины* [...]. Достижение своей основной цели — создание Независимой Соборной Украины — УВО считала возможным *при помощи интервенции*, сопровождающейся *внутренним восстанием* на Украине.

Среди членов УВО господствовали две ориентации: *немецкая и польская*» (виділення по тексту — В. Балицького)³⁶.

Невдовзі кількість заарештованих принаймні подвоїлася. На 25 липня 1933 р. кількість виявлених (ще незаарештованих) «увіствів» сягнула цифри у 730 осіб. Зрозуміло, що більшість із них у швидкому часі опинилися за ґратами. Частина затриманих того ж року звільнили, 427 — засудили до різних термінів «поправно-трудоих» таборів, а 42 особи виявилися настільки «соціально небезпечними», що керівництву УССР «довелося» застосувати щодо них «вищу міру соціального захисту» — розстріл³⁷.

³⁶ Рубльов О. С. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). – К., 2004. – С. 357.

³⁷ Рубльов О. С. Репресивний режим в Україні, 1930-ті роки: Справа «Української військової організації» // *Історія України: Маловідомі імена*,

Як міфічна гідра, організація, кількаразово нібито вже цілковито й остаточно розгромлена ГПУ–НКВД, знову й знову відновлювалася, «рештки» її виявляли дивовижну здатність регенерувати, налагоджувати зв'язки із закордонними центрами УВО–ОУН та їхніми емісарами в Україні, укладати спілку з іншими різновидами «контрреволюційних» та «шпигунських» організацій, тобто унаочнювати сталінську теорію «загострення класової боротьби» та рівночасно «віддячувати» невтомним борцям з «увістським підпіллям» в УСРР — чекістам — черговими/позачерговими званнями, орденами, грамотами та грошовими преміями.

Учасниками вищезгаданої віртуальної «контрреволюційної організації» у підрадянській Україні були оголошені назагал уродженці західноукраїнських теренів — Східної Галичини, Західної Волині, Північної Буковини й Закарпаття. Вихідцям з цих земель, котрі у міжвоєнний період входили до складу II Речіпосполитої, Румунії й Чехо-Словаччини, легко (враховуючи, звичайно, штучно створений й уміло підтримуваний більшовицькою пропагандою імідж «першої у світі країни соціалізму», «Батьківщини трудящих» як такої собі «фортеці в облозі», котру оточують й на яку чатують імперіалістичні «хижаки») можна було ікримінувати шпигунство на користь «буржуазних держав» й цілеспрямоване закидання західними спецслужбами на територію СРСР та УСРР задля шкідництва й диверсій, організації замахів на «керівників партії й уряду».

Використала комуністична таємна поліція й ту обставину, що частина арештованих у 1918–1919 рр. воювали у Галицькій армії й згодом були інтерновані у Чехо-Словаччині. Приїзд їх в Україну упродовж 1924–1925 рр. відбувався винятково із санкції партійно-державного керівництва республіки й під пильним наглядом спецслужб, котрі не лише ретельно фільтрували «неблагонадійних», а й не залишали поза увагою цілком лояльних реемігрантів. Проте «компетентні органи» про останню обставину у період фабрикації «справи» якимось «призабули», удаючи з себе, очевидно, некомпетентну інституцію (?!).

11 грудня 1932 р. Київським окрввідділом ГПУ УСРР був затриманий завідуючий їдальнею 27-го Управління авіабудівництва І. П. Романко (1900–1937?). Невдовзі його прізвище репресивний апарат вписав у зловісно-шпигунський контекст секретного «інформаційно-аналітичного» меморандуму «Про зв'язок «УВО» з Польщею і Німеччиною» (квітень 1933 р.)³⁸.

Масові арешти «увістів» розпочалися або тривали й по інших містах УСРР, де концентрувалися уродженці західноукраїнських теренів — насамперед представники розумової праці. У першу чергу йшлося про тогочасну столицю республіки — Харків — та історичний центр України — Київ. Чекісти «виявили» осередки «УВО» й у колишній столиці УНР — м. Кам'янці-Подільському, зокрема у міських Інституті соціального виховання, Інституті птахівництва, Сільськогосподарському інституті й Інституті технічних культур, а також інших навчальних закладах та науково-дослідних установах Кам'янця. Так, 25 грудня 1932 р. за ґратами опинився професор кам'янець-подільських інституту птахівництва та сільськогосподарського інституту *Олексій Степанович Мельник* (1887–1937?)³⁹.

Якщо за чекістською інформацією, крім столичного Харкова з керівництвом контрреволюційної організації, «найбільші периферійні філії УВО перебували у Києві, Одесі й Кам'янці-Подільському», то мережа організації, мовляв, охоплювала ще понад 80 міст і районів УСРР, в тому числі на Поділлі — міста Вінницю, Проскурів, Бердичів й понад 18 районів і районних центрів Вінницької обл.

В. О. Геринович, який 1932 р. перебрався до престижної тоді Москви й працював професором Московського геолого-розвідувального інституту ім. Орджонікідзе, несподівано для нього 12 грудня 1932 р. (під час відвідин України) був затриманий співро-

³⁸ *Рубльов О. С.* Репресивний режим в Україні, 1930-ті роки: Справа «Української військової організації» // *Історія України: Маловідомі імена, події, факти.* – Вип. 9. – С. 173.

³⁹ *Рубльов О. С.* Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). – С. 359.

бітниками секретно-політичного відділу ГПУ УСРР⁴⁰. Щоправда, несподіванкою арешт був лише для нього самого. Для республіканських енкаведистів це було частиною спланованої задалегідь «акції» — Володимира Олександровича «призначили» на роль керівника «УВО» на Кам'янецьчині.

В «Обвинувальному висновку у справі контрреволюційної «Української військової організації» («УВО»)» (20 жовтня 1933 р.) В. О. Гериновичу інкримінувалося наступне: «1. З 1919 р. був одним з активних членів Кам'янець-Подільської контрреволюційної організації, провадив роботу щодо згуртування українських контрреволюційних сил на Кам'янецьчині й згодом став керівником Кам'янець-Подільської УВО; 2. Перебуваючи 1926 р. на науковому з'їзді у Польщі, був завербований польською розвідкою, якій згодом повідомляв шпигунські відомості й за завданнями якої провадив організаційну повстанську роботу у прикордонній смузі; 3. Підготував збройне повстання, що відбулося навесні 1931 р. у Дунаєвецькому районі на Кам'янецьчині; 4. Був зв'язаний з німецьким консулом у Києві й передав консульству низку шпигунських відомостей щодо стану України»⁴¹.

Звертає на себе увагу, що левову частку «злочинів», котрі закидалися ученому, становили, мовляв, його «контрреволюційні дії» за кам'янецької доби його біографії.

За тим же документом, обвинувачувався й *Нестор Федорович Гаморак* (1892–1937), земляк В. О. Гериновича й колега по викладанню у вищих навчальних закладах Кам'янця-Подільського. Колишній офіцер австрійської й галицької армій, у минулому завідувач прес-бюро Військового міністерства ЗУНР,

⁴⁰ Завальнюк О. М., Петров М. Б. «Винним себе визнав...»: В. О. Геринович // Репресоване краєзнавство: 20–30-і роки. – С. 180–181.

⁴¹ Див., напр.: *Витяг з обвинувального висновку у справі контрреволюційної «Української військової організації» («УВО»)*, 20 жовт. 1933 р. // *Остання адреса: Розстріли соловецьких в'язнів з України у 1937–1938 рр.*: В 2 т. / Служба безпеки України; Ін-т політичних і етнонац. дослідж. НАН України; Упоряд.: С. Кокін, П. Кулаковський, Г. Смирнов, Ю. Шаповал; Редкол.: Ю. Шаповал (відп. ред.) та ін. – 2-ге вид., доопрац. і доп. – К., 2003. – Т. 1. – С. 121–139.

згодом вузівський викладач й науковий співробітник Всеукраїнської Академії наук, мовляв: «1. Був одним з керівників Кам'янець-Подільської групи УВО; 2. Провадив роботу щодо насаджування повстанської периферії УВО й організації повстанських груп; 3. Залучав до наукової й викладацької роботи контрреволюційні українські шовіністичні елементи, в тому числі увістів; 4. Підтримував систематичний зв'язок з контрреволюційними увістськими закордонними колами»⁴².

Доцент Інституту технічних культур у м. Кам'янці-Подільському *Андрій Петрович Добуш*, також уродженець Східної Галичини, обвинувачувався за цією ж «справою» у тому, що: «1. Був активним членом УВО, брав участь у нарадах Кам'янець-Подільської групи цієї організації; 2. Виїжджаючи на село, провадив контрреволюційну агітацію й обробку окремих осіб для втягування їх у роботу організації [...]». Колишній підстаршина царської армії й поручик гетьманської та Дієвої Армії УНР *Олександр Павлович Кость*, на час арешту прораб Волино-Подільського геологорозвідувального управління, обвинувачувався у «контрреволюційних зв'язках» з керівником Кам'янець-Подільської УВО В. О. Гериновичем, створенні «контрреволюційних осередків» у низці населених пунктів Поділля, організації збройного антирадянського повстання на Кам'яничині у квітні 1931 р. Аспірант Кам'янецької гідробіологічної станції *Антін Андрійович Марцинюк*, також галичанин, за інформацією ГПУ, був членом Кам'янецької організації УВО з 1923 р.; належав до керівництва регіонального осередку контрреволюційної організації, створював її повстанську периферію, брав участь у нарадах організації тощо⁴³.

Професор Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту *О. С. Мельник*, той самий — один з перших ув'язнених у «справі УВО», обвинувачувався у тому, що: «1. Був активним учасником Кам'янець-Подільської організації УВО з часу її виникнення; 2. До 1924 р. спрямовував свою діяльність

⁴² *Витяг з обвинувального висновку у справі контрреволюційної «Української військової організації» («УВО»)*, 20 жовт. 1933 р. — С. 134–135.

⁴³ Там само. — С. 136–137.

на об'єднання контрреволюційних націоналістичних кадрів, створював осередки у місті й по селах; 3. З 1924 р. за директивою центру очолював осередок при сільськогосподарському інституті [...]; 4. Був постійним учасником нарад Кам'янець-Подільської організації». Професору Кам'янець-Подільського інституту професійної освіти *Івану Антоновичу Любарському* інкримінувалося наступне: «1. Належав до Кам'янець-Подільської організації УВО з 1926 р.; 2. Проводив контрреволюційну роботу щодо втягування націоналістичних елементів до Кам'янець-Подільського науково-технічного товариства; 3. Брав участь у низці нарад організації, де обговорювалися практичні питання контрреволюційної роботи; 4. Підтримував безпосередній зв'язок з закордонною УВО [...]»⁴⁴.

Під арешти у сфабрикованій «справі» «УВО» потрапляли й ті представники наукової, мистецької та культурно-освітньої інтелігенції УСРР, які від кількох років працювали в інших регіонах республіки, але свого часу власною біографією й працею були щільно пов'язані з Поділлям, насамперед його міськими осередками освітньо-культурного життя. Одним з них був колишній завідувач народівити Кам'яниччини *Василь Пилипович Гоца* (1885–1937)⁴⁵.

Народився В. П. Гоца 8 березня 1885 р. у с. Озерна на Тернопільщині (нині — Зборівського району Тернопільської обл.) у незаможній селянській родині. У десятирічному віці утік з батьківської хати, службою та приватними уроками заробляючи на життя й подальше навчання. 1905 р. закінчив гімназію у Тернополі, 1910 р. — філософічний факультет Львівського уні-

⁴⁴ *Витяг з обвинувального висновку у справі контрреволюційної «Української військової організації» («УВО»)*, 20 жовт. 1933 р. – С. 137–138.

⁴⁵ Див. докладніше: *Гасай Є.* Таємниця старої фотографії: [Василь Гоца] // *Гасай Є.* Не втомлюся шукати / Ред. Терноп. Книги Пам'яті. – Тернопіль, 1998. – С. 18–25; *Стрижак Є. М.* Василь Гоца (1885–1937): сторінки біографії директора Житомирського інституту народної освіти // *Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського.* Сер.: Історія / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. – Вінниця: Вінницький держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського, 2006. – Вип. 10. – С. 138–144.

верситету. З 1902 р. належав до Української радикальної партії Східної Галичини, брав активну участь в організації аграрних страйків, «студентських розрухів» та ін. Двічі був ув'язнений, відбувши 4 місяці тюрми. Як учасник протидержавних виступів втратив можливість поступити на державну службу. Відтак упродовж 1910–1914 р. В. Гоца поєднував працю директора Народного дому у м. Белзі на Тернопільщині й викладача української приватної гімназії у цьому ж місті⁴⁶.

З початком Першої світової війни його покликали до австро-угорського війська. 26 серпня 1914 р. він потрапив до російського полону й утримувався у різних таборах Сибіру. Революційні події у Росії сприяли подальшій радикалізації колишнього члена Української радикальної партії — аж до лівого екстремизму — російського більшовизму з його вітчизняним підвидом — українським націонал-комунізмом. Як член Іноземної секції РКП(б) В. Гоца брав участь у військових діях на Уральському та Сибірському фронтах, 1920 р. політпрацівником політвідділу XIV армії РСЧА — у польсько-радянській війні⁴⁷.

Після завершення бойових дій Василя Пилиповича прикріпили до Подільського губкому КП(б)У й призначили завідувачем Ямпільської повітової народ освіти. На цій посаді він пробув до 20 лютого 1923 р., коли розформувався повіт. З 1 березня 1923 р. В. Гоца був переведений до м. Кам'янця-Подільського, обійнявши посаду старшого інспектора округового відділу народної освіти Кам'янецьчини. Енергійний керівник округової народ освіти чимало зробив для втілення у життя на підлеглий йому території урядової політики «українізації». Палкий шанувальник української пісні й хорового співу, він створив у місті Співоче товариство ім. Леонтовича та великий (320 співаків) хор при ньому, яким власноручно диригував; доклав рук й до пожвавлення роботи місцевого драматичного гуртка. Енергійні «українізаційні» заходи Василя Пилиповича сподобалися далеко не всім з місцевої партноменклатури та зайшого російського елемента.

⁴⁶ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 166, оп. 12, спр. 1790. – Арк. 5.

⁴⁷ Там само. – Арк. 5 зв.

5 лютого 1927 р. керівник Кам'янецької народівської адресував листа заступникові наркома освіти УСРР А. Т. Приходьку: «Дорогий Товаришу Приходько! Ви пам'ятаєте, я просив Вас о перевод з Кам'янця. Цим листом я знова осмілююсь нагадати Вам про це. Я вже до того замучився в Кам'янці, що даліше моє перебування грозить мені до решти лишитися без нервів. Зі мною подібні історії, як з т. Самутіним в Винниці, з тою тільки різницею, що я не зі сторони свого апарату маю клопіт, а з Профспілками. На кождім кроці цькування, підтасовки, інсинуації. Я роботу вмію ставити і за Кам'яничину я не повстидаюся. Про це Вам можуть всі в апараті НКО [...] докладно сказати.

Хочу переїхати в яку небудь округу бувшої Київщини (кромі Бердичева) або Полтавщини. Буду працювати так, що Ви не пошкодуєте, що перевели. З тов[ариською] пошаною і вітаням *В. Гоца*»⁴⁸.

23 березня 1927 р. В. Гоцу перевели до м. Кременчука на аналогічну посаду старшого інспектора округового відділу народної освіти. Наступного року ротація наркомосівських кадрів привела Василя Пилиповича у крісло директора Житомирського (Волинського) інституту народної освіти (згодом Інституту соціального виховання), який він очолював аж до власного арешту у «справі» «УВО» 3 серпня 1933 р.

Очевидно, що перманентні репресії тоталітарного режиму 1920-х – початку 1930-х років знекровлювали професорсько-викладацький корпус вищої і середньої спеціальної школи міст Поділля, для якої й без того упродовж першого десятиріччя більшовицького владарювання прикметним був постійний кадровий дефіцит.

Меморандум 1934 р. щодо стану й перспектив господарсько-культурного розвитку м. Кам'янця-Подільського, саме напередодні виокремлення у складі Вінницької обл. 4 травня 1935 р. Кам'янець-Подільської округи (й за три роки до утворення однойменної області — 22 вересня 1937 р.), лише констатував сумний стан справ не лише з комунальним господарст-

⁴⁸ ЦДАВО України. – Ф. 166, оп. 12, спр. 1790. – Арк. 7–7 зв.

вом колишньої столиці Поділля, а й відчутний дефіцит у ньому фахових професорсько-викладацьких кадрів: «Місто Кам'янець має велетенський фонд зелених насаджень, садів і парків [...]. Усі вони являють собою «мерзость запустення» — у центрі міста, у садах і парках пасуться корови, свині. У місті відсутній будь-який елементарний порядок»⁴⁹. Серед найнагальніших завдань висувалися два стратегічних — «встановлення елементарного порядку у місті» й «зміцнення Кам'янця кадрами високих кваліфікацій по лінії культури (професорський склад вузів)». Налагодження й нормалізацію роботи вищих навчальних закладів і технікумів міста планувалося здійснити, по-перше, шляхом отримання принаймні мінімальної кількості кваліфікованої професури, особливо партійної, з соціально-економічних дисциплін, а також з математики, фізики, хімії, якої (професури) немає «не лише у Кам'янці, а й в обласному центрі» — Вінниці. Автори доповідної записки чудово усвідомлювали, що «без допомоги ЦК по цій частині нам не обійтися». Другий стратегічний напрям вбачався у терміновому впорядкуванні матеріально-побутових умов студентства⁵⁰.

Хоча автори меморандуму безпосередньо не зазначали, що перманентні репресії постійно знекровлювали нечисленний професорсько-викладацький склад навчальних закладів міста, однак конкретизація потреб кожного конкретного навчального закладу несамохіть наштовхувала саме на такий висновок.

Наприклад, коли йшлося про Кам'янець-Подільський педінститут, то зауважувалося: «Педагогічний не забезпечений висококваліфікованими кадрами — керівниками кафедр. З 33 викладачів Інституту є лише один професор (фізики *Бернацький* — кандидат партії)». Відтак для забезпечення основних кафедр інституту кваліфікованими викладачами потрібні були професори історії, біології, хімії, математики. Водночас вимагалася негайна заміна таких викладачів, які «мали зв'язки з членами контрреволюційної організації УВО (Любарський, Геринович)», а саме: 1) *Хамарлюк Я. Д.* — позапартійний

⁴⁹ ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 20, спр. 6600. – Арк. 58–59.

⁵⁰ Там само. – Арк. 59–60.

керівник кафедри біології; 2) *Зарубайло* — викладач педагогіки; 3) *Сберезюк* — викладач фізики; 4) *Кузьмін* — викладач хімії, син крупного купця⁵¹. Окрім того, потрібна була заміна через «низьку кваліфікацію» викладача політекономії Тирона, воєнрука Гоголя, завідувача навчальною частиною інституту Павлюченка, неспроможного, попри членство у компартії з 1919 р., забезпечувати керівництво педагогічним процесом. Водночас вищий навчальний заклад потребував («для зміцнення кадрами») ще шістьох професорів — діамату, історії, біології, математики, хімії й політекономії⁵².

Аналогічною була картина у Кам'янець-Подільському зоотехнічному інституті, який потребував заміни педагогічного складу: викладача політекономії Серікова, члена партії з 1920 р. — «освіта комвуз, кваліфікація низька»; викладача історії Гнезлинського, члена партії з 1919 р. — «кваліфікація низька». Незадовільною була й кваліфікація доцента Дереновського, який викладав аналітичну хімію.

Заміни інших викладачів інституту вимагала їхня незадовільна політична атестація (про професійні якості не йшлося). Так, наприклад професор органічної хімії Д. П. Красников «мав тісний зв'язок з членами контрреволюційної організації УВО», арештовувався ГПУ у 1933 р.; доцент спеціальної зоотехніки Демкевич також «мав тісний зв'язок з контрреволюційною організацією УВО», арештовувався органами ГПУ того ж 1933 р. Доцент Филипенко, який викладав технологію харчування худоби, не лише був «антирадянськи налаштований», а й мав (через це?) «низьку кваліфікацію». Окрім заміни вищезгаданих викладачів, додатково потрібний був доцент за спеціальністю зоологія.

Аналогічна картина з професорсько-викладацьким складом вимальовувалася й у Кам'янець-Подільському силікатному інституті⁵³...

⁵¹ ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 20, спр. 6600. – Арк. 79.

⁵² Там само. – Арк. 80.

⁵³ Там само. – Арк. 80–81.

У листі до акад. М. С. Грушевського Юхим Сіцінський зауважив: «Оце, віддавши під Вашу опіку свої «Замки подільські...», хочу братися за другий випуск «Нарисів історії Поділля»⁵⁴. Одначе цьому наміру не судилося збутися. Наближався кінець 1920-х років, коли на повну силу запрацювала сталінська репресивна машина й механізм більшовицького політичного терору трагічно позначився на житті й долі (якщо не перекреслив їх взагалі) вищезгаданих подільських учених й сотень інших, відомих і менш знаних їхніх колег по всій Україні. Сталінщина повною мірою використала краєзнавчий рух у своїх політичних комбінаціях задля зміцнення власного режиму, а, досягнувши мети, почала розглядати його як прояв місцевого патріотизму чи сепаратизму, буржуазного (українського) націоналізму. Вже упродовж 1929–1933 рр. у «справах» міфічних «Спілки визволення України», «Українського національного центру» чи «Української військової організації» були репресовані сотні представників подільської інтелігенції, в тому числі організатори краєзнавчого й музейницького руху у регіоні, пов'язані насамперед з Вінницею, Кам'янцем-Подільським, Проскуровим, Тульчином та іншими його міськими осередками культурного життя — В. Д. Атамановський, Г. В. Брілінг, Н. Т. Гаморак, В. О. Геринович, П. Г. Клепатський, Ю. Й. Сіцінський, Ю. П. Філь, дещо згодом В. М. Гагенмейстер (1887–1938)⁵⁵ та ін.

---

⁵⁴ Цит. за: *Баженов Л. В.* Alma mater подільського краєзнавства. – С. 93.

⁵⁵ Див.: *Білокінь С.* «Білі круки» подільського друкарства: [Про видання Кам'янець-Подільської художньо-промислової профшколи, 1921–1931] // Пам'ятки України. – 2000. – Ч. 3/4 (128/129). – С. 33–45.